
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Σμαρώ Νικολαΐδου-Αραμπατζή, *Η Λυκούργεια τετραλογία του Αισχύλου. Δοκιμή ανασύνθεσης*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμας, 2010, σελ. 115.

Μετά την ερμηνευτική έκδοση των *Βακχών* του Ευριπίδη (Θεσσαλονίκη 2006, εκδ. Ζήτηρος), η Σμαρώ Νικολαΐδου-Αραμπατζή επιχειρεί με ιδιαίτερη επιτυχία να ανασυνθέσει, από τα λίγα αποσπάσματα που διέσωσε η χειρόγραφη παράδοση, τα δραματικά επεισόδια της *Λυκούργειας τετραλογίας* του Αισχύλου. Η μονογραφία είναι αφιερωμένη στον δάσκαλο της συγγραφέως Νίκο Χ. Χουρμουζιάδη, ομότιμο καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο ΑΠΘ, γνωστό για την προσφορά του στη μελέτη του αρχαίου θεάτρου.

Η *Λυκούργεια τετραλογία* του Αισχύλου αποτελούνταν από τις τραγωδίες *Ἡδωνοί*, *Βασσάροι* ή *Βασσαρίδες*, *Νεανίσκοι* και το σατυρικό δράμα *Λυκούργος*. Περιλάμβανε τη θεομαχία του βασιλιά της Θράκης Λυκούργου εναντίον του θεού Διονύσου και πιθανόν και την αποστασία του ποιητή Ορφέα από τον Διόνυσο (όπως τη διηγείται ο Ερατοσθένης στους *Καταστροφισμούς* 24). Η συγγρ. έχει επίγνωση της δυσκολίας που συνεπάγεται κάθε ανασυνθετική εργασία, όπως αυτή της *Λυκούργειας τετραλογίας* του Αισχύλου, αφού τα σωζόμενα αποσπάσματα είναι πενιχρά. Γνωρίζει τα μεθοδολογικά προβλήματα και τους περιορισμούς της έρευνας, αποδοκιμάζει την άκριτη χρήση της φαντασίας, χρησιμοποιεί με σύνεση λογικές εικασίες. Ακολουθεί τις υποδείξεις του G. Hermann, ο οποίος, στην ανασυνθετική πρότασή του για την *Λυκούργεια τετραλογία* επισήμανε ότι δεν πρέπει, κατά τη διερεύνηση της Αρχαιότητας, να μαντεύουμε άκριτα, αλλά οφείλουμε να φροντίζουμε ώστε, κάθε φορά που πρέπει να βγάλουμε συμπέρασμα για κάτι, αυτό είτε να είναι ένα συμπέρασμα που προκύπτει με εύλογο τρόπο από όσα δεδομένα είναι ασφαλή είτε να συνέχει προϋποθέσεις κατάλληλες, που να μπορούν να συμβάλουν στην ανάπτυξη αποδεκτών επιχειρημάτων.

Στον πρόλογο του βιβλίου (σσ. 11-15), ο καθηγητής Ιωάννης Πετρόπουλος υποδεικνύει την οφειλή της *Λυκούργειας τετραλογίας* του Αισχύλου στην επική παράδοση και επισημαίνει τις μεθοδολογικές δυσχέρειες της ανασυνθετικής εργασίας με τη φανταστική υπόθεση μιας ανάλογης δοκίμης –εν έτει 4010– για την τιτάνια τετραλογία της όπερας *Der Ring des Niebelungen* του Richard Wagner (1876), για τον οποίο ο Αισχύλος ήταν αγαπημένος δραματουργός και πηγή έμπνευσης.

Στο εισαγωγικό πρώτο κεφάλαιο (σσ. 17-20) η συγγρ. συζητεί τα προβλήματα που σχετίζονται με την ανασύνθεση των αποσπασματικών κειμένων, με ιδιαίτερη έμφαση στις αντιρρήσεις του I. M. Linfoth, «Two Notes on

the Legend of Orpheus», TAPA 62 (1931) 5-17 (οι οποίες εξειδικεύονται και στη Λυκούργεια τετραλογία του Αισχύλου).

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 21-40) εξετάζονται τα προβλήματα που αφορούν τις δοκιμές ανασύνθεσης της Λυκούργειας τετραλογίας του Αισχύλου από τον G. Hermann (*De Aeschyli Lycurgia Dissertatio*, Lipsiae 1834 = *Opuscula*, Hildesheim / New York 1970, τ. 5, σσ. 3-30) ως τον M. West («The Lycurgus trilogy», στο *Studies in Aeschylus*, Stuttgart 1990, σσ. 48-50). Τα ζητήματα επικεντρώνονται στον τρόπο ένταξης στην τριλογία, εκτός από τη θεομαχία του Λυκούργου, και της ιστορίας του ποιητή Ορφέα, που αποστάτησε από τον Διόνυσο και τιμωρήθηκε με τον σπαραγμό του από τις βασσαρίδες μαινάδες της Θράκης. Η συγγρ. προβληματίζεται για την ενότητα της τετραλογίας υπό την ονομασία Λυκούργεια σε περίπτωση που, κατά την πρόταση του West, η ιστορία του Λυκούργου (θεομαχία και τιμωρία) συμπεριληφθεί εξολοκλήρου στην πρώτη τραγωδία, τους Ήδωνους, ώστε η δεύτερη τραγωδία (*Βασσάραι* ή *Βασσαρίδες*) να μείνει για την ιστορία του Ορφέα. Η ίδια επισημαίνει ότι κανένα από τα σωζόμενα αποσπάσματα της πρώτης τραγωδίας δεν αφήνει τον παραμικρό υπαινιγμό σε χρήση βίας, ώστε να συνδεθεί με τη φονική δράση του Λυκούργου κατά του παιδιού του, ενώ ένα απόσπασμα της δεύτερης τραγωδίας (*Βασσάραι*), το 23 Radt, μπορεί να συνδεθεί με τη μανία του Λυκούργου. Θεωρεί όμως μείζονος σημασίας τα αποδεικτικά επιχειρήματα του West για την ένταξη της αποστασίας του Ορφέα στα δραματικά γεγονότα της Λυκούργειας τετραλογίας, και βρίσκει ενδιαφέρουσα την υπόδειξή του ότι η εγκαθίδρυση στη Θράκη της λατρείας του θεού Απόλλωνα (τον οποίο τιμά ο Ορφέας μετά από την αποστασία του από τον Διόνυσο) αποτελούσε το θέμα της τελευταίας τραγωδίας, των *Νεανίσκων*. Επιφυλάξεις, ακόμη, διατυπώνονται και για την παλαιότερη πρόταση του Deichgräber, επειδή με την παράλληλη ένταξη και της τιμωρίας του Λυκούργου (με τον φόνο του γιου του) και της τιμωρίας του Ορφέα στις *Βασσαρίδες*, προκύπτει το πρόβλημα ύπαρξης δύο πρωταγωνιστών (Λυκούργου και Ορφέα) και δύο φόνων (του Δρύαντα και του Ορφέα) στην ίδια τραγωδία.

Με τις σκέψεις αυτές η συγγραφέας προχωρεί στη διατύπωση της δικής της πρότασης, αφού προηγουμένως διερευνήσει την επική παράδοση για τη θεομαχία του Λυκούργου καθώς και τη θρησκευτική σχέση των θεών Απόλλωνα-Ηλίου και Απόλλωνα-Διονύσου. Παράλληλα, εξηγεί ιστορικά το στρατηγικό ενδιαφέρον της Αθήνας για τη Θράκη κατά την εποχή της Λυκούργειας.

Από τη διερεύνηση των πηγών διαπιστώνονται τα εξής στοιχεία: Στην ομηρική διήγηση (Ήλ. Ζ, 130-140) για τη θεομαχία του Λυκούργου ο ρόλος του τιμωρού Διονύσου απουσιάζει εντελώς· ο διωκόμενος θεός παρουσιάζεται μικρός και αδύναμος (συνοδεύεται από τροφούς και τρομαγμένους πέφτει στη θάλασσα για να σωθεί) ενώ την τιμωρία του θεομάχου βασιλιά την αναλαμβάνει ο πατέρας Δίας. Επιπλέον, στον Όμηρο δεν προσδιορίζεται

γεωγραφικά η χώρα του Λυκούργου, ενώ η αναφορά στη Θράκη, που εμφανίζεται στο κείμενο του Ευμήλου, μπορεί να οφείλεται στον μεταγενέστερο σχολιαστή.

Η χρονολόγηση της Αισχύλειας Λυκούργειας μεταξύ του 467 (οπότε χρονολογείται και η Λυκούργεια του Πολυφράσμονα) και του 458 π.Χ. συμπίπτει με την εποχή κατά την οποία οι Αθηναίοι επιδίωκαν να επεκτείνουν την επιρροή της Αθηναϊκής Συμμαχίας στην περιοχή του Παγγαίου και του Στρυμόνα (Θουκ. 1, 100.3 και 4, 102.2).

Η άποψη της μυθικής εχθρότητας του Απόλλωνα εναντίον του Διονύσου (μύθος του αυλητή Μαρσύα) αρχίζει να αμβλύνεται κατά τον 6ο π.Χ. αιώνα (Παυσ. 10, 7.4 και 2, 22.8-9). Στον πέμπτο αιώνα π.Χ. η λατρεία του Ηλίου έχει εγκαθιδρυθεί στη Θράκη (Σοφ. απ. 582 Radt) και είναι και ευρύτερα αποδεκτή στον ελληνικό κόσμο (Σοφ. *Οιδ. Τύρ.* 660-661, απ. 752 Radt). Οι πρώτες λογοτεχνικές ενδείξεις για τη σύνδεση του Ηλίου με τον Απόλλωνα υπάρχουν στον Αισχύλο, *Προμ.* 22, και *Έπτα* 859. Στον Ερατοσθένη, ο Ορφέας συνδέει τον Ήλιο με τον Απόλλωνα. Τέλος, η Θράκη δεν αναφέρεται ως πατρίδα του Ορφέα πριν από τον 6ο αιώνα.

Η ανασυνθετική πρόταση αναπτύσσεται στο εκτενέστερο τρίτο κεφάλαιο (σσ. 41-99) και συνοψίζεται στα εξής: Στη Λυκούργεια τετραλογία, με ήρωες τον βασιλιά των Ήδωνών Λυκούργο και τον μουσικό ποιητή Ορφέα, ο Αισχύλος δραματοποιεί την αντίθεση ανάμεσα στον Απόλλωνα και τον Διόνυσο, προσβλέποντας στη συμφιλίωση των δύο θεών στο τέλος της τριλογίας (η συμφιλίωση θεοτήτων είναι προσφιλής ιδέα στην τραγική αντίληψη του Αισχύλου, λ.χ. *Εὐμενίδες*). Η ιδέα αυτή αποτελεί, σύμφωνα με τα μεθοδολογικά κριτήρια της συγγρ., τη συνεκτική γραμμή των δραματικών γεγονότων της τετραλογίας. Η υπόθεση είναι ότι ο Αισχύλος θέλησε να εξοικειώσει τους συμπολίτες του με τη μακρινή και άγρια –όπως νομιζόταν– Θράκη σε μια εποχή που η περιοχή εθεωρείτο μείζονος στρατηγικής σημασίας για την Αθήνα.

Συγκεκριμένα, στους Ήδωνους (σσ. 41-61) ο Λυκούργος θεομαχεί για να αποτρέψει την εγκαθίδρυση στη Θράκη της νέας λατρείας του Διονύσου επειδή τιμά τον Απόλλωνα-Ήλιο της χώρας του ως μείζονα θεό. Ο Λυκούργος του Αισχύλου δεν αμφισβητεί (όπως ο Πενθέας των *Βακχών* του Ευριπίδη) ότι ο οργιαστικός Διόνυσος είναι θεός, αφού η οργιαστική λατρεία ήταν γνωστή στη χώρα του. Στα δραματικά γεγονότα της τραγωδίας συγκαταλέγονται η πάροδος των οπαδών της θεάς Κοτυτούς (που χαιρετίζουν τη νέα λατρεία του Διονύσου στη χώρα τους: απ. 57), ένας προγραμματικός λόγος του Λυκούργου που δηλώνει την αντίθεσή του, η σύλληψη του Διονύσου και των οπαδών του που χλευάζονται για την εμφάνισή τους: «μακροσκελείς» σάτυροι (απ. 62) και εκστατικές μαινάδες με επικεφαλής τον ίδιο, τον «θηλυπρεπή» θεό (απ. 61, 61a). Οι αινιγματικοί για την έρευνα όροι *μουσόμαντις* και *άβρατοῦς* του απ. 60 εξηγούνται ως ειρωνικοί χαρακτηρισμοί του Διονύσου για τον Ορφέα. Η συγγρ. θεωρεί ότι η αποστασία του

Ορφέα από τον Διόνυσο χρησιμοποιείται από τον Λυκούργο στους *Ἡδωνοὺς* ως ιδεολογικό επιχείρημα· έτσι, μετά από μια παρατεταμένη σιωπή, ο Διόνυσος επιστρέφει τους χλευασμούς του βασιλιά σχολιάζοντας ειρωνικά τα κριτήρια της μεταστροφής του Ορφέα (αποστάτησε από τον Διόνυσο με την έμπνευση των Μουσών!) και την αβρότητα της μορφής του. Με τη διαταγή του βασιλιά να φυλακιστούν ο Διόνυσος και οι συνοδοί του συνδέεται το απ. 63, ενώ με τη θριαμβευτική επιφάνεια του θεού μετά τη θαυμαστή απελευθέρωση του ιδίου και των οπαδών συνδέεται το απ. 58: παραπέμπει σε σεισμό του ανακτόρου του Λυκούργου (ανάλογο με τη σκηνή του θαύματος στις *Βάκχες*), που θα επιβεβαιώνει την επικράτηση του Διονύσου στη χώρα των *Ἡδωνών*.

Η δεύτερη τραγωδία, με τον τίτλο *Βασσάραι* ή *Βασσαρίδες* (σσ. 62-78), συνδέεται αποκλειστικά με την τιμωρία του Λυκούργου για τη θεομαχία του. Η συγγρ. υποστηρίζει ότι η εμπνοή μανίας στον Λυκούργο είναι τρόπος εκδίκησης του Διονύσου με τα μέσα της δικής του λατρείας, και την παραλληλίζει με τον σπαραγμό του Πενθέα, μετά την τελετουργική μεταμφίεσή του σε μαινάδα στη γνωστή σκηνή της παρενδυσίας των *Βακχῶν* του Ευριπίδη. Τα πενιχρά αποσπάσματα των *Βασσαρίδων* συνδέονται με δραματικά γεγονότα της τραγωδίας με αυστηρή προσήλωση στα μεθοδολογικά κριτήρια της εισαγωγής. Αξιοπρόσεκτη είναι η ερμηνεία του απ. 23, από το οποίο εξαρτάται και η δυνατότητα σύνδεσης ή μη των *Βασσαρίδων* με την ιστορία του Ορφέα. Το απόσπασμα διασώζει δύο βακχείους στίχους και περιεχόμενο βακχικό. Η συγγρ. υποστηρίζει ότι το απόσπασμα δεν μπορεί να συνδεθεί με τις παραισθήσεις του Ορφέα που βλέπει τον Διόνυσο ως ταύρο, επειδή πουθενά στον μύθο ο Ορφέας δεν παρουσιάζεται ως μαινόμενος. Η ίδια αποδίδει τους στίχους στον χορό των βασσαρίδων μαινάδων του έργου οι οποίες σχολιάζουν τη βακχική συμπεριφορά του Λυκούργου αμέσως μετά την εμπνοή μανίας σε αυτόν: ενώ ο βασιλιάς προετοιμάζε θυσία για τον Απόλλωνα-Ἡλιο (ζητώντας τη βοήθειά του), ο Διόνυσος του εμπνέει μανία, και ο βασιλιάς μαινόμενος (ως ταύρος, όπως σχολιάζεται από τον χορό) καταδιώκει το φάσμα του Διονύσου που νομίζει ότι του διέκοψε τη θυσία. Η σκηνή είναι εξόχως τελετουργική και τραγική για το υποψήφιο θύμα της εκδικητικής δράσης του θεού, αφού ο ίδιος ο Διόνυσος χαρακτηρίζεται συχνά ως ταύρος αλλά και ταυροφάγος (Σοφ. απ. 668). Υπό το κράτος της μανίας αυτής ο Λυκούργος θα σκοτώσει τον γιο του Δρύαντα χωρίς να το αντιληφθεί. Διαφορετικά από τις παραδοσιακές ερμηνείες αντιμετωπίζεται και το απ. 24, το οποίο συνδέεται με μια σκηνή στην οποία η σύζυγος του Λυκούργου φάχνει απεγνωσμένα φίλτρο θεραπείας για τη μανία του άντρα της.

Στην ανασύνθεση της τρίτης τραγωδίας, των *Νεανίσκων*, η συγγραφέας πρωτοτυπεί (σσ. 79-96). Προτείνει ως δραματικό θέμα του έργου τη θεομαχία του Ορφέα με τον Διόνυσο, όπως αυτή περιγράφεται στους *Καταστερισμούς* του Ερατοσθένη, και επεξεργάζεται τον σπαραγμό του ποιητή από τις βασσαρίδες μαινάδες του Παγγαίου (απ. 146b, 147) για την επί-

τευξη της συμφιλίωσης Απόλλωνα-Διονύσου, την οποία έχει προϋποθέσει ως συνεκτική γραμμή του δράματος. Καθιστά έτσι πρωταγωνιστές του έργου τον Ορφέα ως οπαδό του Απόλλωνα-Ήλιου και τον Λυκούργο ως υπηρέτη-προφήτη του Διονύσου μετά τον εγκλεισμό του στη φυλακή του Παγγαίου (απ. 146a, 146). Η αναζήτηση τόπου ταφής των σπαραγμένων μελών του Ορφέα από τις Μούσες χρησιμοποιείται δραματικά για τη συνάντηση των Μουσών με τον Λυκούργο στον χώρο του Παγγαίου. Ως υπηρέτης πλέον του Διονύσου, ο Λυκούργος υποδεικνύει στις Μούσες να θάψουν τα μέλη του αγαπημένου τους ποιητή στα Λείβηθρα, τον χώρο οργιαστικής λατρείας της Θράκης που αναφέρει ο Ερατοσθένης, και γίνεται οδηγός της τελετουργικής πομπής. Με την πομπή αυτή προτείνεται να συνδεθεί το απ. 341 άγνωστης τραγωδίας του Αισχύλου (ὁ κισσεὺς Ἀπόλλων, ὁ βακχειόμαντις) που συνδέει τον Απόλλωνα με τον Διόνυσο. Όσο για τον χορό του έργου, η συγγρ. αποδέχεται την υπάρχουσα ερμηνεία, ότι προσδιορίζεται από τον τίτλο του δράματος, με την παρατήρηση ότι η έμφαση στο «νέο» ταιριάζει καλύτερα στους οπαδούς της νέας λατρείας που θα προέκυπτε από τη συμφιλίωση Απόλλωνα και Διονύσου· επιπλέον, ένας χορός νέων θα ήταν τιμητικός και για τον νεαρό γιο του Λυκούργου, που πλήρωσε αναίτια τη θεομαχία του πατέρα του.

Ο σατυρικός Λυκοῦργος ανασυντίθεται μέσα στο ίδιο πνεύμα: Ο βασιλιάς των Ηδωνών απορρίπτει τον βακχικό οίνο επειδή προτιμά τον θρακικό βρύτο. Εμπλέκεται, γι' αυτό, σε κάποια διαμάχη με τους σατύρους, αλλά στο τέλος αποδέχεται το ποτό του Διονύσου.

Η συγγρ. δηλώνει ότι με την πρόταση της θρησκευτικής συμφιλίωσης Απόλλωνα-Διονύσου δεν υποστηρίζει ότι ο Αισχύλος δραματοποίησε την εγκαθίδρυση μιας νέας λατρείας στη Θράκη, αλλά πιστεύει ότι ο ποιητής επέλεξε να χρησιμοποιήσει το σκηνικό της Θράκης για να δραματοποιήσει την άμβλυνση της διαφοράς των δύο θεών –που υπήρχε στην εποχή του– επειδή ήθελε να εξοικειώσει τους συμπολίτες του με τη μακρινή και «βαρβαρική», όπως νομιζόταν, χώρα (Ηρόδ. 2.167.1). Η πρόταση στηρίζεται ιστορικά με τις παραπομπές στο κείμενο του Θουκυδίδη αλλά και με την αξιοποίηση των δεδομένων της αττικής αγγειογραφίας από το β' μισό του 5ου αι. π.Χ., όπου η απεικόνιση του φόνου του Ορφέα από τις γυναίκες της Θράκης δίνει τη θέση της στην εικόνα του μουσικού ποιητή. Με τα δεδομένα της αγγειογραφίας, επίσης, αλλά και παραπομπές σε αρχαίες πηγές τεκμηριώνεται η πρόταση του West ότι ο Αισχύλος επινόησε στη Λυκούργεια την εκδοχή του βακχικού σπαραγμού του Ορφέα, η οποία, κατά τη συγγρ., πρέπει να διαχωριστεί από την παραδοσιακή εκδοχή του φόνου του ποιητή από γυναίκες της Θράκης. Χρησιμοποιούνται, ακόμη, τα δεδομένα των αρχαίων πηγών για τη χρονολόγηση της σύνδεσης του Απόλλωνα με τον Ήλιο και την άμβλυνση της αντίθεσης του Απόλλωνα με τον Διόνυσο. Η εξοικείωση της συγγρ. με το κείμενο των Βακχῶν αξιοποιείται ιδιαίτερα, αλλά είναι σαφές και η επίγνωση των διαφορών. Σε πολλά σημεία οι προτάσεις

επιβεβαιώνουν διαπιστώσεις της έρευνας και ιδιαίτερα της R. Aélion: ότι ο Ευριπίδης μετέπλασε τραγικά πολλά στοιχεία του αρχαιότερου προκατόχου του, του Αισχύλου (R. Aélion, *Euripide: Héritier d'Eschyle*, Παρίσι 1983).

Πρόκειται για σημαντική μονογραφία, που δείχνει την ικανότητα της Σμαρώς Νικολαΐδου-Αραμπατζή να αντιμετωπίζει με επάρκεια και πρωτοτυπία σκέψης ζητήματα ερμηνευτικά και κριτικής κειμένου. Η δοκιμή ανασύνθεσης είναι μεθοδική, η ευρύτητα της οπτικής πρόδηλη, η ανάγνωση διεισδυτική, οι απαντήσεις και οι προτάσεις που δίνονται στα βασικά ερωτήματα ικανοποιητικές. Η συγγρ. αξιοποίησε με επάρκεια τα δεδομένα της νεότερης έρευνας, συζήτησε προηγούμενες προτάσεις, διαφώνησε με αρκετές από αυτές και προχώρησε στη δική της ανασύνθεση· δεν ξέχασε όμως την υπόδειξη του G. Hermann, ενώ φαίνεται πως είχε και την απαραίτητη «θεία έμπνευση»: *Nec temere hariolandum est in antiquitatis pervestigatione, neque carere divinationis adiumento possumus.*

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΠΑΠΠΑΣ

Ευθύμιος Κ. Λίτσας – Ευδοκία Χ. Λεοντιάδου (επιμ.), *Δημήτριος Φαρμάκης, Νοτάριος και Πρωτοπαπάς Αγίου Ματθαίου Κέρκυρας, Πρωτόκολλο των ετών 1515-1525*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2011.

(1) Είναι γεγονός ότι τις πιο πολλές φορές στην κατά το δυνατό αντικειμενική κριτική αξιολόγηση ενός πνευματικού δημιουργήματος η συνήθης (τουλάχιστο σε μένα) διαδικασία είναι η πρώτη αντίληψή του, αρχικά στη φυλλομέτρησή του, στη συνέχεια στα προλογικά σημειώματα των συγγραφέων και στην αναφορά των περιεχομένων του, κατόπιν στην αναζήτηση του/της/των συγγραφέων, για να αξιολογηθούν αν ανταποκρίνονται στο «βάρος» του ονόματός τους, και μετά ή το αφήνεις για αργότερα ή το μελετάς εξονυχιστικά, προσπαθώντας να επισημάνεις τις υφιστάμενες αρετές του, τους στόχους του και τις ωφέλειες που μπορεί να παράσχει στην οικεία ειδικότερη ή γενικότερη επιστήμη, σημειώνοντας, τέλος, τις παρατηρήσεις, που, ενδεχομένως, έχει συναγάγει η συνολική αξιολόγηση, με σκοπό όχι την «ανούσια» κριτική «υπεροχή», ίσως και μεροληπτική! αναπόδεικτη τις περισσότερες φορές! αλλά την επισήμανση ατελειών που θα μπορούσαν να δώσουν «εναύσματα» ορθότερης αντιμετώπισης παρόμοιων ή παραπλήσιων έργων, των ίδιων ή άλλων συγγραφέων.

(2) Στο υπόψη έργο των Ευθύμιου Κ. Λίτσα και Ευδοκίας Χ. Λεοντιάδου, εμπειρότατου παλαιογράφου του πρώτου με τη δημιουργική συμβολή της δεύτερης, doktorandin στα αρχειονομικά, δημοσιεύεται το «κατάστιχο του

νοταρίου Αγίου Ματθαίου Κέρκυρας», ιερέα και πρωτοπαπά Δημητρίου Φαρμάκη¹, των ετών 1515-1525, όπου παρατίθενται πληθώρα στοιχείων που διευκρινίζουν ολόκληρη σειρά δικαιοκτών θεσμών, ορολογικά γνωστών ή και αγνώστων στον ελληνικό χώρο, με το ίδιο ή διαφορετικό γνωστικό περιεχόμενο, αλλά και νέων με εμβέλεια ουσιαστικής λειτουργικής σημασίας και εκτάσεως, πέραν της τοπικής εμφανίσεώς τους, που σηματοδοτούν χρονικά όχι μόνο την ιστορική περίοδο που διερευνάται αλλά και την ουσιαστική και δημιουργική συμπλήρωση του περιεχομένου της.

(3) Η τελευταία αυτή δημιουργική συμπλήρωση οδηγεί στην τεκμηρίωση του υφιστάμενου την περίοδο εκείνη «εσωτερικού» δικαίου που λειτουργούσε τότε, εξαιτίας της ελλείψεως εθνικής κυριαρχίας, καλύπτοντας έτσι, πιο ειδικά, κατά τα αναλογούντα στο χωριό Άγιος Ματθαίος της Κέρκυρας, της έδρας του εν λόγω νοταρίου, –μαζί με το δημοσιευμένο προ ετών (1996) «κατάστιχο του νοταρίου Πέτρου Βαραγκά»² από το ίδιο χωριό, μεθύτερων, όμως, ετών 1541-1545–, μερικότερα στοιχεία του υφιστάμενου τότε σε πραγματική λειτουργία δικαίου, το οποίο, μαζί με τις λοιπές σχετικές νοταριακές πηγές, τόσο από την ίδια την Κέρκυρα όσο και από τα λοιπά νησιά των Ιόνιων Νήσων, αποτελούσε ένα ουσιαστικό δικαιοκτικό υλικό, πρωτογενούς περιεχομένου, μη επιδεχόμενου αμφισβήτησης, εξαιτίας της αμεσότητας των καταγραφόμενων δικαιοκτών πράξεων, το οποίο πιστεύεται ότι θα οδηγούσε στο συμπέρασμα της διαμορφώσεως ενός «πραγματικά εφαρμοζόμενου δικαίου», που κάλυπτε, μαζί και με άλλα δικαιοκτικά στοιχεία, όλες τις προϋποθέσεις του λεγόμενου «ζωντανού δικαίου»³ της ελληνικής εθνότητας την περίοδο εκείνη, αποτελώντας, παράλληλα, τη βασική πηγή οργανικής διατηρήσεως της φυλής μας και της εθνικής μας υποστάσεως, έναντι του υφιστάμενου «εξωτερικού» δικαίου του κατακτητή.

(4) Το εν λόγω κατάστιχο του Δημητρίου Φαρμάκη περιέχει 173 νοταριακές

1. Βασικές ενδείξεις βιογραφικών του στοιχείων βλ. στο αυτόθι παρουσιαζόμενο έργο, σ. 23 κ.ε.

2. Γεώργιος Ε. Ροδολάκης – Λυδία Παπαρήγγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Αγίου Ματθαίου Κέρκυρας Πέτρου Βαραγκά (1541-1545)», *EKEIEΔ/ΑκΑθηνών* 32 (1996) 207-209 κ.ε.

3. Τεχνικός όρος ο οποίος καλύπτει με απόλυτη συνέπεια το ουσιαστικό του περιεχόμενο, ειδική ανάλυση και αξιολόγηση του χαρακτηρισμού αυτού, το οποίο αποτελεί στην ουσία άτυπη μορφή εφαρμοζόμενου σε ποικίλες δικαιοκτικές πρακτικές δικαίου, μη ενταγμένου στα τυπικά οριοθετημένα δίκαια των εθνικών κυριαρχιών, που λειτούργησε και ήχησε ιδιαίτερα στις περιόδους των ξενικών κατακτήσεων του στενότερου και του ευρύτερου Ελληνισμού, βλ. κυρίως στο Γεώργιος Π. Νάκος, «Η προβληματική των ουσιαστικών ορίων λειτουργίας του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου», *Τμητικός Τόμος «Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσχον»*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 285 κ.ε. Επίσης συμπληρωματικά βλ. ο ίδιος, «Οριοθέτηση του νομικού καθεστώτος των ιδιοκτησιακών τίτλων των τέως οθωμανικών γαιών της κατηγορίας *mülk* (καθαράς ιδιοκτησίας) στη Θάσο», *EKEIEΔ/ΑκΑθηνών* 44 (2012-2013, «Μνήμη Μενέλαου Α. Τουρτόγλου»), ιδιαίτερα σ. 444 κ.ε. σημ. 73-76.

πράξεις (σ. 19 κ.ε.), ενώ η μέθοδος εκδόσεως των σχετικών πράξεων είναι διπλωματική (σ. 25 κ.ε.), χρησιμοποιώντας τα καθιερωμένα για τις διπλωματικές εκδόσεις βυζαντινών εγγράφων σύμβολα των «*Règles à suivre pour l'édition des actes byzantins*»,⁴ και συμπληρώνεται από τρεις χρηστικούς πίνακες ευρετηρίων, που περιέχουν (i) τόσο την αριθμητική αναφορά των πράξεων (κατ' αύξοντα αριθμό), (ii) όσο την αλφαβητική καταγραφή τους κατά το είδος και το περιεχόμενό τους, καθώς και (iii) το γενικό ευρετήριο των αναφερόμενων σ' αυτά πραγμάτων ή λημμάτων (προσώπων, τόπων, όρων και λέξεων), που παρατίθενται (και ορθώς) ορθογραφημένα και όχι με την, συνήθως εσφαλμένη, ορθογραφία του νοταρίου, το οποίο και χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερα αναλυτική καταγραφή των αναφερόμενων στις δημοσιευόμενες πράξεις λημμάτων, με την ενσωματωμένη, τις περισσότερες φορές, ερμηνεία, η οποία αντιστοιχεί (και ορθά) μόνο στην έννοια που έχει το λήμμα μέσα στη σχετική πράξη του εκδιδόμενου κειμένου του Φαρμάκη (σ. 225 κ.ε.), καθώς και σε συναφή πληροφοριακά στοιχεία (σ. 226 κ.ε.).

(5) Έτσι, με βάση τα περιεχόμενα των λημμάτων του γενικού ευρετηρίου επισημαίνουμε, τελείως ενδεικτικά, όρους που αποδίδουν δικαιοκούς θεσμούς οι οποίοι σηματοδοτούν την ιστορικο-δικαιική έρευνα, όπως τα λήμματα τα αναφερόμενα ενδεικτικά σε υφιστάμενους αγροληπτικούς θεσμούς (γεώμορο, εμφυτεύσεις, πακτώσεις, σολιάτικα), διανομές και πωλήσεις διάφορων περιουσιακών στοιχείων, δικαιώματα προτιμήσεως, παραιτήσεις από δικαιώματα, συμφωνητικά, προίκες, διαθήκες, ψυχικά, κ.ά., το περιεχόμενο των οποίων μολοντί θα μπορούσε να θεωρηθεί αξιολογικά ότι ενδιαφέρει μόνο τους τοπικούς μελετητές, παρόλα αυτά μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι αποτελεί θεμελιακή υποδομή του ελληνικού δικαίου, οι άμεσες πηγές του οποίου βασίζονται στις τοπικές δικαιοκές πηγές, οι οποίες αποτελούν τις δημιουργικές βάσεις της συνολικής γενικής του εκφράσεως.⁵

(6) Ως βασική αναφορά για την επισήμανση του ειδικότερου περιεχομένου των παρατιθέμενων δικαιοκών θεσμών χρησιμοποιήσαμε, ενδεικτικά, ορισμένα χαρακτηριστικά λήμματα, όπως μία ομάδα λημμάτων που εμφανιζόταν θεσμικά ενοποιημένη, καθώς και ορισμένα μεμονωμένα λήμματα, απλώς για να επισημάνουμε τη σπουδαιότητα των πηγών αυτών, εξαιτίας των οποίων ειδικότερη μνεία πραγματοποιείται στα ίδια τα κείμενα των σχετικών πράξεων, τα οποία πιστεύεται ότι αποδίδουν εναργέστερα τα μερικότερα λειτουργικά στοιχεία των αξιολογούμενων θεσμών.

4. R.É.B., 10 (1952) 124 κ.ε., σε πρβ. με την ίδια αναφορά στο παρουσιαζόμενο έργο των Λίτσα – Λεοντιάδου, ό.π., σ. 25 σημ. 40.

5. Βλ. ειδικότερα Νάκος, «Οριοθέτηση του νομικό καθεστώτος», ό.π. (σημ. 3), 444 σημ. 73.

Έτσι ειδικότερα στο λήμμα για την αγροτική σύμβαση [ορθότερα τους αγροληπτικούς θεσμούς] εμφανίζονται όροι με διαφορετική ονομασία, αλλά με παρόμοιο περιεχόμενο, που αναφέρονταν σε ποικίλες μορφές αγροτικών μισθώσεων, που απέδιδαν παρόμοιες εμφυτευτικές σχέσεις, όπως, τις ευρισκόμενες: υπό γεώμορο και συγκράτεια, έγγρ. 77 (με υποχρέωση του μισθωτή για απόδοση του 1/3 της παραγωγής ως γεώμορο, καθώς και ως δικαίωμα μισθώσεως του κτήματος ως συγκράτειας 5 σολδία, και εφόσον καταστεί τούτο παραγωγικό το 1/10 της παραγωγής), υπό συγκράτεια, έγγρ. 68, 83, 125 (ως δικαίωμα μισθώσεως κτήματος προς καλλιέργεια, έναντι καταβολής δικαιώματος (μισθώσεως) συγκράτειας ετησίως 5 ή 10 σολδία, και εφόσον καταστεί παραγωγικό το 1/10 της παραγωγής), ως εμφύτευση με ποικίλες εκφάνσεις: ως ειδική μισιακάριχη, έγγρ. 131 (μεταξύ δύο προσώπων με υποχρέωση φυτεύσεως αμπελίου τρίτου, έναντι διανομής εξ ημισείας της παραγωγής, αφού αφαιρεθεί η τεταρτία, δηλαδή το ¼ της παραγωγής, ως δικαιώματος του κτήματος), ως πέντατο (δικαιώματος του εκμισθωτή) περιορισμένης διάρκειας, έγγρ. 85 (για πέντε έτη, με υποχρέωση φυτεύσεως αμπελίου, έναντι διανομής εξ ημισείας της όποιας παραγωγής, αφού αφαιρεθεί προηγουμένως το 1/5 της παραγωγής ως πέντατο, συμφωνία που θα ισχύει ακριβώς και στην περίπτωση πλήρους καρποφορίας του κτήματος), ως τεταρτία (δικαιώματος του εκμισθωτή), έγγρ. 165, (με υποχρέωση φυτεύσεως αμπελίου με καταβολή τεταρτίας, δηλαδή του ¼ της παραγωγής), ως τεταρτία περιορισμένης διάρκειας, έγγρ. 74 (για πέντε έτη, με υποχρέωση φυτεύσεως του κτήματος, έναντι καταβολής του δικαιώματος της τεταρτίας), ως πάκτωση (εκμίσθωση) ακινήτου (μύλου), έγγρ. 61,97,133, (για 1 έτος, με μίσθωμα [πάκτος] σε είδος, μόδια κγ' [23] σιτάρι [καθάριο και αλεθούμενο][αλεύρι καθάριο] αλεσμένο και ανέξαγο σε μηνιαίες δόσεις), ως πάκτωση (εκμίσθωση) κτήματος αμπελίου, έγγρ. 87, 114, 145, (για 3 έτη έναντι καταβολής μισθώματος 30 υπερπύρων, με την υποχρέωση καλλιέργειάς του), ως σολιάτικο, έγγρ. 76, 84, 132, 160, 56, (με παραχώρηση ακινήτου προς καλλιέργεια ή για κατοικία (σπιτοκαθέδρα), σε διηνεκή μίσθωση (σολιάτικο) ή περιορισμένη αγροληπτική σχέση, κληρονομητή και μεταβιβαστή, με υποχρέωση του μισθωτή σε ετήσια αντιπαροχή 2 ή 5 άσπρων).

Εκτός των πιο πάνω χαρακτηριστικών αυτών λημμάτων, θα πρέπει να αναφερθούν και ορισμένα, από αυτά που εμφανίζουν τα πιο αντιπροσωπευτικά στοιχεία, που παρουσιάζουν κι αυτά δικαίως ενδιαφέρον, όπως: (i) το δικαίωμα πωλήσεως της αυτοτελούς ιδιοκτησίας κυρίως επί ελαιοδένδρων [ελιές ή ελέες ή ελαϊκά δένδρα ή ελαϊκά ριζάρια κάρπιμα και άκαρπα], έγγρ. 6, 14, 15, 17, 19, 21, 23, 27, 36, 53, 82, 108, 119, 122, 123, 142, 143, 152, η οποία αποτελούσε βασικό δικαίωμα θεσμό που ίσχυσε σε πολλές ελληνικές περιοχές, αλλά και σε ιδιαίτερη λειτουργία στα Ιόνια Νησιά και ιδιαίτερα στην Κέρκυρα, όπως εμφανίζεται στις διάφορες νοταριακές πράξεις, μεταβιβαζόμενο αυτοτελώς, όπως ελιάς

κείμενης σε αλλότριο αμπέλι, δηλαδή ελέα μία η οποία στέκεται μέσα στο αμπέλι του ρηθέντος (ii) το συνυποσχετικό διαιτησίας, έγγρ. 44 (με το οποίο συμφωνείται με κομπρομέσο [συμφωνητικό, ιταλ. *compromesso* = συμβιβασμός = συνυποσχετικό συμβιβασμού] και διορίζουν δύο κριτές αρμπίτροους [ιταλ. *arbitro* = διαιτητής] και κείνους διαγνώμονας [κριτάς], διά τας διαστάξεις [ορθότερα διαστάσεις = διαφωνίες] και διαφοράς ας έχουν αναμεταξύ αυτών, και σε περίπτωση ασυμφωνίας [δεν ήθελαν ομοφωνήσουν εις τας γνώμας αυτών] καλείται και τρίτος κριτής [εν των μέσω αυτών], με συνέπεια η οποιαδήποτε απόφασή τους, ομόφωνη ή κατά πλειοψηφία, να είναι τελεσίδικη, και όποιον μέρος ήθελεν μετατραπεί [μεταστραφεί] από το παρόν κομπρομέσο να πληρώνει εις την φάμπρικα της Αφεντίας [Ταμείο κατασκευής αμυντικών έργων για την «Αυθεντία» τη βενετική διοίκηση] υπέρπυρα ν' [50] και πάλιν το παρόν κομπρομέσο μενέτω εν τη ισχύι αυτού, όπου όμως διαφορετικό διατακτικό προσδίδει η σχετική περίληψη της πράξεως), (iii) διαθήκες με ρήτρα κληρονομικού μεριδίου για ψυχικά (για ψυχική σωτηρία του διαθέτη), έγγρ. 46, 49, 63, 71, 75, 98, προσθ. 99, 121, 135, 137, 149, 153, 155, 171, σε τυποποιημένη μορφή ως προς τη διατύπωση της παραχωρήσεως περιουσιακών στοιχείων του διαθέτη, έπειτα αφήνω διά ψυχικής μου σωτηρίας εις τον ναόν όπερ μέλλω θαβεί, που συμπληρώνεται στις καθ' έκαστα διαθήκες από την αναφορά στα κληροδοτημένα περιουσιακά στοιχεία, μικρότερα ή μεγαλύτερα., κ.ά.

(7) Παρατηρήσεις ουσιαστικών λαθών στην τόσο προσεγμένη αυτή έκδοση δεν υπάρχουν, εκτός και μία γενικότερη πρόταση και μία ειδικότερη, από τις οποίες η πρώτη αφορά τη μέθοδο εκδόσεως των σχετικών νοταριακών πράξεων που είναι διπλωματική, σε άψογη μορφή, με όλους τους χρησιμοποιούμενους κανόνες και τα καθιερωμένα για τις διπλωματικές εκδόσεις βυζαντινών εγγράφων σύμβολα, μεταξύ των οποίων εντάσσεται και το κύριο χαρακτηριστικό στοιχείο της διπλωματικής εκδόσεως, που είναι η διατήρηση της ορθογραφίας και ο τονισμός των λέξεων του πρωτοτύπου των εγγράφων, μολονότι η «πιστή» τήρηση της διπλωματικής αυτής μορφής δημοσιεύσεως των εγγράφων, από τους εκδότες τους –«συνεπείς» παλαιογράφους– συνάδει απόλυτα με τους κανόνες διπλωματικής εκδόσεως βυζαντινών εγγράφων του 1952, δημιουργεί δυσχέρειες στην ανάγνωσή τους, στην οποία για τους ιστορικούς του Δικαίου (κατά την αποκλειστική προσωπική άποψη και επιστημονική ευθύνη του υπογράφοντος το κείμενο αυτό) κυριαρχική σημασία έχει μόνο το ακριβές δικαιοικό περιεχόμενο των εγγράφων αυτών, για την περαιτέρω αξιολόγησή τους, στην οποία ελάχιστα ή κανένα επιβλητικό στοιχείο δεν προστίθεται, αντίθετα καθυστερεί υπέρμετρα, εξαιτίας της διατηρήσεως της ορθογραφίας και του τονισμού των λέξεων των εγγράφων, και χωρίς κανένα επιστημονικό λόγο, η ευχερής ανάγνωσή τους και αντίστοιχα η συναφής μ' αυτά αξιολόγησή τους.

Ίσως για τα έγγραφα της μεταβυζαντινής περιόδου, στην οποία

εντάσσονται γνωστικά και οι νοταριακοί κώδικες των ΓΑΚ της Κέρκυρας 15ου και 16ου αι., που δεν ανήκουν στον τυπικό πυρήνα των βυζαντινών εγγράφων, –στα οποία, όντως, προσήκει, για λόγους της παλαιότητας, εξού και της μοναδικότητάς τους, η τήρηση κατά τη δημοσίευσή τους των καθιερωμένων για τις διπλωματικές εκδόσεις βυζαντινών εγγράφων συμβόλων του 1952–, θα μπορούσε να χρησιμοποιείται ένα χρηστικότερο σύστημα εκδόσεώς τους, με τη σιωπηρή «ανάπλαση» των λέξεων σε πιο προσιτή και ορθογραφημένη ελληνική γλώσσα, η οποία θα προσέδιδε ταχύτερη την ανάγνωσή τους και περαιτέρω χρησιμότερη στην επιστημονική έρευνα, όπως τηρήθηκε από τους συγγραφείς του αξιολογούμενου έργου κατά την αναγραφή των λημμάτων στον τρίτο πίνακα της μελέτης τους ορθογραφημένων, που αναφέρονται στο γενικό ευρετήριο (προσώπων, τόπων, όρων και λέξεων).

Παράλληλα, η δεύτερη ειδικότερη πρόταση αφορά τον 2ο πίνακα των ευρετηρίων που περιέχει την αλφαβητική καταγραφή των παρατεθέντων πράξεων κατά το είδος και το περιεχόμενό τους, όπου, ίσως θα ήταν ορθότερη η αποφυγή εντάξεως υπό γενικότερο λήμμα μερικότερων συναφών λημμάτων, όπως υπό το υφιστάμενο λήμμα *αγροτική σύμβαση* [ορθότερη και ακριβέστερη νομικά: *επίμορτη αγροληπτική σύμβαση*] εντάσσονται τα μερικότερα συναφή λήμματα (*εμφύτευση, πάκτωση, σολιάτικο, κ.ά.*), χωρίς την απαραίτητη ένταξη των μερικότερων αυτών λημμάτων στην αντίστοιχη με το γράμμα τους αλφαβητική κατάταξη, και, παράλληλα, για λόγους χρηστικότερης ευρέσεως των σχετικών λημμάτων, θα έπρεπε τα ίδια λήμματα των ενταγμένων υπό το λήμμα *επίμορτη αγροληπτική σύμβαση* [πρώην *αγροτικής συμβάσεως*] να περιλαμβάνονταν και στην αντίστροφη καταγραφή των λημμάτων τους: τόσο ως *αγροληπτική σύμβαση* όσο και ως *επίμορτη αγροληψία*.

Ωσαύτως, σύμφωνα με την ίδια πιο πάνω συλλογιστική, θα μπορούσε ο δεύτερος αυτός πίνακας των ευρετηρίων να ήταν πιο λεπτομερής, για τον πολύ πρακτικό λόγο που σχετίζεται με την ουσιαστική ωφέλεια από το αποτέλεσμα της καταγραφής τόσων σπουδαίων πράξεων, το ενδεικτικό περιεχόμενο των οποίων, χωρίς τη χωριστή και αυτοτελή αλφαβητική καταγραφή τους (3ο γενικό ευρετήριο), δε θα προσέφερε την ουσιαστική χρήση τους στην επιστήμη, η οποία κατά κεκτημένη συνήθεια των διάφορων ερευνητών προσφεύγουν για την αναζήτηση των σχετικών λημμάτων στους αντίστοιχους πίνακες των συναφών ευρετηρίων. Έτσι στην αλφαβητική κατάταξή τους θα εντάσσονταν όλα τα συναφή λήμματα που είχαν παρατεθεί υπό το γενικότερο λήμμα: (i) *αγροτική σύμβαση* [ορθότερα: *επίμορτη αγροληπτική σύμβαση*], (ii) υπό το γενικότερο λήμμα *προίκα*, το συναφές λήμμα *προγαμιαία δωρεά*, (iii) υπό το γενικότερο λήμμα *πώληση*, τα συναφή λήμματα *αμπέλια, ελαιόδενδρα, κατοικία, κρασί, σολιάτικο, σπίτι, χωράφι*, (iv) υπό το γενικότερο λήμμα *συμφωνητικό*, τα συναφή υπό το λήμμα αυτό ειδικότερα λήμματα, κ. ά.

(8) Ως καταληκτήρια πρόταση για τους πιο πάνω επιμελητές-συγγραφείς του υπόψη νοταριακού καταστίχου, μαζί ή κεχωρισμένα, παραδίδεται ως «επιστημονική» ευχή η περαιτέρω υλοποίηση της εκδόσεως όσων περισσότερων συναφών καταστίχων μπορούν ή έχουν τη δυνατότητα να επιμεληθούν, έτσι ώστε να συντελέσουν δημιουργικά στο βασικό έργο, που δεν είναι άλλο από την έκδοση όχι μόνο των νοταριακών κωδίκων της Κέρκυρας αλλά και των λοιπών Ιόνιων Νήσων, η ειδικότερη επιστημονική παραγωγή των οποίων, ιδιαίτερα των δημοσιευμάτων του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, της επιστημονικής σειράς του Ιόνιου Πανεπιστημίου υπό τον τίτλο «Πηγές της Επτανησιακής Ιστορίας», μαζί με τις εκδόσεις των τοπικών τμημάτων των Γενικών Αρχείων του Κράτους των Ιόνιων Νήσων, είναι όντως ιδιαίτερος σημαντική και αξιόλογη,⁶ αλλά δεν αρκεί ο εφησυχασμός ούτε η επιστημονική χαλάρωση, εξαιτίας της υποτονικότητας της ειδικότερης ερευνητικής δραστηριότητας στις ιστορικές επιστήμες, η καλλιέργεια των οποίων αναβιώνει ουσιαστικά μόνο με την ατομική «φλόγα» των μελετητών των εξειδικευμένων αντικειμένων της ιστορικο-δικαιικής έρευνας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ

6. Όπως αποδεικνύεται από τις σημειούμενες βιβλιογραφικές αναφορές σε αντίστοιχες δημοσιεύσεις της Κέρκυρας και των άλλων Ιόνιων Νήσων, τις οποίες βλ. ενδεικτικά στο αυτόθι παρουσιάζόμενο έργο των Λίτσα – Λεοντιάδου, ό.π., σ. 7 σημ. 1-2, 25 σημ. 40, 225 σημ. 47.